

Репрезентація ієрархічних відношень іхтіонімів при визначенні їх мотиваційної основи

Н. В. Швець

ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”,
Переяслав-Хмельницький, Україна
Corresponding author. E-mail: nathalie.chvets@gmail.com

Paper received 12.01.18; Revised 15.01.18; Accepted for publication 19.01.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PH2018-149VI42-14>

Анотація. У статті проаналізовано ієрархічні відношення англійських, французьких та українських іхтіонімів. Зроблено спробу розподілити назви риб за гіперо-гіпонімичним та еквонімичним рівнями. Визначено мотиваційну основу найменувань риб кожного з виділених рівнів, інтерпретовано етимологічно непрозорі назви, виявлено спільні та відмінні риси мотивації іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах.

Ключові слова: іхтіонім, гіперонім, гіпонім, еквонім, порівняльно-історичний метод.

Вступ. Сучасні науковці активно досліджують особливості мотивації лексичних одиниць загалом та зокрема тих найменувань явищ навколишньої дійсності, що найбільшою мірою відображають зв'язки первісної і сучасної свідомості носіїв різних мов, з-поміж яких вирізняються назви представників тваринного світу – іхтіоніми.

Короткий огляд публікацій. У лінгвістичній літературі можна простежити різні підходи до вивчення іхтіологічної лексики, найбільш розробленим з яких є етимологічний. Так, етимологічний аналіз як основний метод дослідження було застосовано у роботах В. Усачової [4] та W. Sayers [19] для з'ясування походження назв риб та встановлення семантичних зв'язків з іхтіонімами споріднених мов. У праці К. Rensch [17] поряд з іншими методами, використано порівняльно-історичний, що дозволив реконструювати праформи назв риб. Варто також відзначити комплексну методику С. Стройкової, яку було застосовано у дисертаційному дослідженні “Номенклатура іхтіофауни в сучасній німецькій мові”. Як основний метод при аналізі мотивації іхтіонімів дослідниця використала когнітивно-ономасіологічний аналіз, який “уможливив встановлення типів та різновидів мотивації німецьких номенів риб на підставі інтерпретації їхньої ономасіологічної структури та когнітивного моделювання структур знань про позначене” [3, с. 9]. Як допоміжні було використано методи польового моделювання, структурно-семантичну методику, методики морфемного, словотворчого, етимологічного та синтаксичного аналізу, які дали змогу всебічно дослідити мотиваційні зв'язки іхтіонімів.

Мета статті – проаналізувати роль ієрархічних відношень англійських, французьких та українських найменувань риб (іхтіонімів) при визначенні їх мотиваційної основи. У процесі аналізу розв'язуються такі **завдання**: 1) розглянути іхтіологічну класифікацію відповідно до схеми “гіпероніми – гіпоніми – еквоніми”; 2) визначити мотивацію англійських, французьких та українських іхтіонімів, підпорядкованих зазначеній схемі.

Матеріалом дослідження є номінативні одиниці на позначення риб, відібрані з англомовних, франкомовних та україномовних лексикографічних джерел.

Для досягнення поставленої мети застосовано такі **методи**: порівняльно-історичний (для інтерпретації первісного мотиву етимологічно непрозорих найме-

нувань) та зіставно-типологічний (для зіставної інтерпретації мовного матеріалу).

Результати і їх обговорення. Номенклатурні назви риб підпорядковані системі гіперо-гіпонімичних відношень, тобто родо-видових зв'язків, які вважаються універсальною моделлю репрезентації наукових знань, оскільки у ній якнайкраще простежується багатоступеневість, ієрархічність і певним чином асоціативність наукового знання [6].

Іхтіологічна класифікація є ієрархічною системою, що входить до складу класифікації тварин, тому найвищим рівнем категорії є царина “Тварини”. Риби перебувають на найнижчому рівні серед хребетних. Вони відносяться до типу *Хордових* (*Chordate / Chordés*), підтипу *Хребетних* (*Vertebrate / Vertébrés*) або *Чепених* (*Craniate / Crâniates*), надкласу *Риб* (*Fish / Poissons*). Надклас Риби, у свою чергу, поділяється на три класи: *Хрящові риби* (*Cartilaginous fishes / Poissons cartilagineux*), *Безщелпні* (*Jawless fishes / des Agnathes*) та *Кісткові риби* (*Bony fishes / Poissons osseux*), підкласи, ряди, родини й роди. Найнижчим рівнем є вид, найменування якого співвідноситься з конкретним зоровим образом [9].

Виходячи з вищезазначеного, зауважимо, що до гіперонімичного різновиду мотивації належать іхтіоніми, які містять компонент-гіперонім *fish / poisson / риба*. Такі назви потребують найменших когнітивних затрат при їх сприйнятті й обробці, тому вони легше засвоюються й запам'ятовуються. Серед них виділяємо:

- 1) назви класів риб (*Cartilaginous fishes, Poissons osseux, Хрящові риби*);
- 2) підкласів (*ray-finned fishes, променепері риби, poissons à nageoires rayonnées*);
- 3) рядів (*lungfishes, відкритоміхурні риби*);
- 4) родин (*Clingfishes, риби-nanygu, poissons-scies*);
- 5) родів (*pipefishes, cavefishes*);
- 6) видів (*Northern cavefish, риба-новзун, poisson-poumon africain*) [9].

Мотиваційну основу таких іхтіонімів визначаємо через реконструкцію первинного значення ключових лексем *fish, poisson, риба* в етимологічних джерелах англійської, французької та української мов.

За даними Online Etymology Dictionary [14] та Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language [10, р. 594], англійська лексема *fish* похо-

дять від пгерм. *fiskaz зі значенням “риба” (пор. з дангл. *fisc*, шв. *fisk*, гот. *fisks*, нім. *Fisch*).

Ю. Покорний виводить пгерм. *fiskaz з іє. основи *reisk- (*risk) “риба” [16, р. 796] (співвідноситься з лат. *piscis*, ірл. *iask*, рос. *нескаръ*, болг. *piskal*). За даними словників В. Пфайфера [15] та Ф. Клуге [12, S. 296], основа *reisk- може бути співвіднесена з іє. *reitos- “харчування, корм, їжа” і таким чином пов’язана з рос. *пища* “їжа”, лит. *piētūs* “обід”, д-ірл. *ith* “зерно”, лат. *pānis* “хліб”, англ. *food* “їжа” та нім. *Futter* “корм”.

Французька лексема *poisson* сягає лат. *piscis*, про що свідчать дані словників Petit Robert [18, р. 1337], Petit Larousse [13, р. 796], Dictionnaire étymologique de la langue française [8, р. 513; 7, р. 417] та співвідноситься з іт. *pesce*, ісп. *pez* та англ. *fish*. Оскільки лат. *piscis* виводиться з іє. основи *reisk- (*risk), що зазначено вище, робимо припущення про спільне походження англійської та французької лексем.

Етимологічний словник української мови у 7 томах співвідносить лексему *риба* з рос. та бр. *рыба*, слц. *ryba*, полаб. *raibe*, болг. *риба*, схв. *рїба*, слн. *riba* та псл. *ryba* та виводить її з псл. *ryba* [1 (Т.5), с. 72], зазначаючи, що походження укр. *риба* остаточно не з’ясоване.

Одна з версій пов’язує лексему *риба* з двн. *ripra*, *ripa* “гусениця, минь” та свн. *rippe*, *ripe* “минь”; реконструкція основи типу *rumba (з суфіксом -ba < *bha) зі значенням чогось пістрявого, рябого, лускового (пор. лит. *rumbas* “рубець, шрам”, лтс. *robs* “вибоїна, шербина”, рос. *рубить*, укр. *рябий*) [1 (Т.5), с. 72].

На думку М. Фасмера, лексема *рыба* є табуїстичною і замінила давніше *звьь*, яке відповідало лит. *zuvis* – риба, гр. *ihdos*, вірм. *jukn*, оскільки рибаки уникали вживати це слово через співзвучність із дієсловом *звати* [5, с. 526].

Проте найбільш вірогідним видається зв’язок з псл. *ryba*, що виводиться з *jryba, яке могло з’явитися внаслідок метатези з *jryba, пов’язаним з іє. *ūr- “вода” (пор. з лит. *jures* та лтс. *jūra* “море”, вірм. *jur* “вода”) [1 (Т.5), с. 72].

Проаналізувавши первинну мотивацію ключових лексем *fish*, *poisson* та *риба*, робимо припущення про спільну архетипну природу англійського *fish* та французького *poisson*, яка пов’язана з уявленням про рибу як їжу (іє. *reitos- “харчування, корм, їжа”), та відмінну архетипну суть українського слова *риба*, що асоціювалося у слов’ян з водою як середовищем існування риби (іє. *ūr- “вода”).

До гіперонімічного різновиду мотивації відносимо також випадки, коли назва виду містить компонент, спільний із найменуваннями ряду, роду чи родини, тобто вищого класифікаційного рівня. До прикладу, ряд *Окунеподібні* має у своєму складі родину *Окуневі*, рід *Окунь* та види *окунь звичайний* та *окунь жовтий* [9].

Найменування вищих класифікаційних рівнів є результатом первинної номінації, а їх внутрішня форма, зазвичай, непрозора, оскільки втрачено первісний мотив, що слугував першоосною номінації. Такі назви для уточнення їх мотиваційної основи потребують застосування процедур порівняльно-

історичного методу, послуговуючись якими було виявлено:

1) спільні для трьох мов архетипи гіперонімічних найменувань риби: англ. *pike* “щука” (< фр. *piequer* “колоти, проколювати” < нар.-лат. *piccare “колоти, проколювати” [11, р. 1185; 14]) // фр. *brochet* “щука” (< фр. *broche* “шип, спиця” < лат. *brossus* “гострий” < іє. *bhṛ- “вістря, гострий кінець” [7, р. 108; 8, р. 81; 16, р. 108–109]) // укр. *щука* (< псл. *ščuka < іє. *skeu- “гострий, різати” [1 (Т.6), с. 515; 16, р. 954]); англ. *carp* “короп” (< двн. *karfo* < гот. *kara [10, р. 242; 14]) // фр. *carpe* “короп” (германського походження [8, р. 101]) // пор. укр. *короп* (< псл. *korgъ < двн. *karfo* [1 (Т.3), с. 41]);

2) спільні для англійської та французької мов архетипи гіперонімічних найменувань риби: англ. *salmon* “лосось” (< дфр. *salmun* < лат. *salmonem* “лосось” (< лат. *salire* “стрибати” < іє. *sal-(4) “стрибати” [11, р. 1375; 14; 16, р. 899]) // фр. *saumon* “лосось” (< лат. *salmonem* “лосось” < лат. *salire* “стрибати” [7, р. 485; 14]) // пор. укр. *лосось* (< псл. *lososъ* < іє. *laḱs-, *laḱsos “лосось” [1 (Т.3), с. 291; 16, р. 653]; англ. *herring* “оселедець” (< дангл. *hæring* < дангл. *har* “сірий, сивий”) [10, р. 725; 14] // фр. *hareng* “оселедець” (< нім. *Hering* < дангл. *har* “сірий, сивий”) [7, р. 278; 8, р. 329; 15] // пор. укр. *оселедець* (< дісл. *sild* “оселедець”) [1 (Т.4), с. 218]; англ. *bream* “лящ” (< франк. *brahsima < зах.-герм. *brahsm- < пгерм. *brehwan “сяяти”, іє. *bherek-* “сяяти”) [10, р. 197; 14; 16, р. 139–140] // фр. *brème* “лящ” (< дфр. *bresme* < нім. *Brachsme* < пгерм. *brehwan “сяяти”, іє. *bherek-* “сяяти”) [7, р. 102; 16, р. 139–140] // пор. укр. *лящ* (< псл. *lešk-jь/lask-jь* “лящ” < *lesk-ati*, *lešĉ-ati* [*ljačati] “ляскати”) [1 (Т.3), с. 345];

3) відмінні у трьох мовах архетипи гіперонімічних найменувань риби: англ. *bass* “окунь” (< пгерм. *bars- “гострий” < іє. *bhar- “щетина” [10, р. 150; 14; 16, р. 108–109]) // фр. *perche* “окунь” (< лат. *perca* “окунь” < іє. *perk- “плямистий, строкатий” [7, р. 404; 8, р. 488; 16, р. 820–821] // укр. *окунь* (< псл. *okunь* < псл. *oko* “око” [1 (Т.4), с. 177]); англ. *shark* “акула” (< нім. *Schurke* “шахрай” < свн. *Schürgen* “штовхати, штрикати”) [11, р. 1431; 14] // фр. *requin* “акула” (неясного походження) [7, р. 464] // укр. *акула* (< дісл. *hakarl*. “акула” < дісл. *karl* “людина, чоловік” [1 (Т.1), с. 58]); англ. *flounder* “камбала” (< дфр. *flondre* < д-сканд. *flydhra* < пгерм. *flunthrjo “камбала”) [10, р. 603; 14] // фр. *plie* “камбала” (лат. *platessa*) [7, р. 415]) // укр. *камбала* (< рос. *камбала* < фін. *kampala*, *kampela*, *kampelo* “камбала”) [1 (Т.2), с. 357]).

Номенклатурні назви риби базуються на знаннях не лише про градацію рівнів класифікації, а й про суміжність видів риби у межах різних груп узагальнення.

Відношення між членами родини розглядаються відносно об’єднувальних родових назв як гіпоніми, а відносно один одного – як еквоніми. М. Нікітін кваліфікує еквоніми як слова одного рівня узагальнення зі спільним гіперонімом [2, с. 393]. Він уважає еквонімічність зв’язки слабшими, оскільки на їхній підставі виділяється гіперонім, до складу еквонімів якого можуть входити відносні поняття, що потребують інтеграції й розмежування з іншими класами понять [2, с. 393].

Еквонімічний різновид мотивації спостерігається при перенесенні назви однієї родини чи роду, ряду на найменування риб іншої родини (роду, ряду).

На еквонімічний статус мотиватора, як правило, вказують спільні риси риб. У таких випадках до уваги береться аналогія з певною ознакою (розмір, забарвлення, будова тіла) риби іншого ряду чи родини. Винятками є англійський іхтіонім *salmon shark* та французький *requin saumon* мотивовані об'єктом харчування (акула отримала назву виду риби, якою вона харчується).

В англійській мові найбільш продуктивними для еквонімічного різновиду мотивації є найменування ряду *sharks*, що переноситься на іхтіоніми *black sharkminnow* та *giant sharkminnow* родини *minnows* та на представників родини *guitarfishes (shark ray)* і *remoras (shark sucker)*. Не менш поширеними є також найменування родини *pike*, використане для утворення назв видів риб *pike killifish*, *pike smelt*, *pike characoid* та *pike conger*.

Англійська назва родини *eel* стала основою для найменування видів *cusk-eel*, *eel catfish*, *eel blenny*, *eel-barbel*. Назва риби родини *mackerels* переноситься на представника ряду *sharks (mackerel shark)* та *tuna (mackerel tuna)*, а найменування родини *mullet* використане для утворення іхтіонімів *mullet silverside* та *mullet snapper*.

Використання назви іншої родини при утворенні англійських іхтіонімів прослідковується також у назвах *trout-perch*, *least killifish*, *loach minnow*, *tomcod*, *salmon shark*, *gar pike*.

У французькій мові до еквонімічного різновиду мотивації належать такі іхтіоніми, як *truite fario*, *pangasius-requin*, *merlan poutasou*, *requin saumon*, *limande sole*, *bar-perche*, *morue-lingue*, *maquereau-bonite*, *conger-brochet*.

В українській мові еквонімічний різновид не є надто чисельним і реалізується в таких назвах, як *макрелешука*, *коропозубоподібні*, *сиг-марена*, *тунець скумбрії* та *тунець макрелевий*.

Як показав зіставний аналіз, мотиваційною ознакою найменування є аналогія за розміром, забарвленням, будовою тіла риби іншого ряду чи родини. Проте в англійській та французькій мові, на відміну від української, як мотиваційна ознака використовується також об'єкт харчування риби.

Висновки. Результати проведеного дослідження підтвердили підпорядкованість найменувань риб в англійській, французькій та українській мові ієрархічним відношенням. Найвищим рівнем таких відношень виявився гіперонімічний, сюди відносимо іхтіоніми, що містять ключові лексеми *fish*, *poisson*, *риба*, або ж мають у складі назви найменування вищого класифікаційного рівня. Виявлено, що гіпероніми в основному мають непрозору внутрішню форму, тому для визначення їх мотиваційної основи слід застосовувати елементи порівняльно-історичного методу. Найменування представників одного класифікаційного рівня розглядаються відносно об'єднувальних родових назв як гіпоніми, а відносно один одного – як еквоніми. Тобто цей рівень передбачає отримання назви іншого ряду чи родини і мотивація таких найменувань, на відміну від попереднього рівня, є прозорою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1985 – 2012. – Т. 2. – 1985. – 571 с. ; – Т. 3. – 1989. – 552 с. ; – Т. 4. – 2003. – 656 с. ; – Т. 5. – 2006. – 704 с. ; – Т. 6. – 2012. – 586 с.
2. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики / Михаил Васильевич Никитин. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. – 819 с.
3. Стройкова С. А. Номенклатура іхтіофауни в сучасній німецькій мові : когнітивно-онимасіологічний аспект : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / Світлана Анатоліївна Стройкова. – Черкаси, 2012. – 208 с.
4. Усачева В. В. Славянская ихтиологическая терминология : Принципы и способы номинации : обратный словарь / Валерия Васильевна Усачева. – М. : Индрик, 2003. – 352 с.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 томах / Макс Фасмер. – М. : Прогресс, 1987. – Том III : Муза – Сят. – 832 с.
6. Berlin B. Ethnobiological classifications : principles of categorizations of plants and animals in traditional societies / Brent Berlin. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 2014. – 354 p.
7. Brachet A. Dictionnaire étymologique de la langue française / Auguste Brachet. – Paris : Hetzel, 1870. – 560 p.
8. Clédat L. Dictionnaire étymologique de la langue française / Léon Clédat. – Paris : Librairie Hachette, 1920. – 686 p.
9. ITIS : Integrated Taxonomic Information System [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.itis.gov/>
10. Klein E. A comprehensive etymological dictionary of the English language / Ernest Klein. – Amsterdam – London – New York : Elsevier Publishing Company, 1966. – Volume I : A – K. – P. 1–854.
11. Klein E. A comprehensive etymological dictionary of the English language / Ernest Klein. – Amsterdam – London – New York : Elsevier Publishing Company, 1967. – Volume II : L – Z. – P. 854–1776.
12. Kluge F. Etymologische Wörterbuch der deutschen Sprache / Friederick Kluge / [bearbeitet von E. Seebold]. – Berlin – New York, 2002. – 1023 S.
13. Larousse P. Petit Larousse illustré / Pierre Larousse. – Paris : Librairie Larousse, 1977. – 1790 p.
14. Online etymology dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.etymonline.com/>
15. Pfeifer W. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen [Електронний ресурс] / Wolfgang Pfeifer / [bearbeitet von W. Klein]. – Berlin-Brandenburg : Akademie der Wissenschaften, 1993. – Режим доступу : <http://www.dwds.de/>
16. Proto-Indo-European Etymological Dictionary. A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch [Електронний ресурс] / [Revised and Published by the Dnghu Association]. – Indo-European Language Revival Association, 2007. – 3441 p. – Режим доступу : <http://dnghu.org/en/Indo-European%20etymological%20dictionary/>
17. Rensch K. H. Fish names of Wallis Island (Uvea) [Електронний ресурс] / K. H. Rensch // Pacific Studies. – Vol. 7. – Number 1. – Режим доступу : <https://ojs.lib.byu.edu/spc/index.php/PacificStudies/article/view/9312>.

18. Robert P. Le Petit Robert : Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française / Paul Robert. – Paris : S.N.L., 1976. – 1971 p.
19. Sayers W. Trusty Trout, Humble Trout, Old Trout : A Curious Kettle [Электронный ресурс] / W. Sayers. – Nordic journal of English studies. – 2009. – Vol. 8, Number 3. – Режим доступа : <http://ojs.ub.gu.se/ojs/index.php/njes/article/view/365>

REFERENCES

1. The etymological dictionary of the Ukrainian language: 7 Vol. / [Ed. by O. S. Melnichuk]. – K.: Naukova Dumka, 1985 – 2012. – Vol. 2. – 1985. – 571 p. ; – Vol. 3. – 1989. – 552 p. ; – Vol. 4 – 2003. – 656 p. ; – Vol. 5 – 2006. – 704 p. ; – Vol. 6. – 2012. – 586 p.
2. Nikitin M.V Course of linguistic semantics / Mikhail Vasilievich Nikitin. – St. Petersburg. : Publishing House of the Herzen Russian State Pedagogical University, 2007. – 819 p.
3. Stroykova S.A. Nomenclature of ichthyofauna in contemporary German language: cognitive-onomasiological aspect: diss. ... candidate of filological sciences: specialty 10.02.04 / Svitlana Anatoliivna Stroykova. – Cherkasy, 2012. – 208 p.
4. Usacheva V.V. Slavic ichthyological terminology: principles and methods of nomination: reverse dictionary / Valeriya Vasilievna Usacheva. – M.: Indrik, 2003. – 352 p.
5. Fasmer M. Etymological dictionary of the Russian language: in 4 volumes / Max Fasmer. – M.: Progress, 1987. – Volume III. – 832 p.

The representation of ichthyonyms hierarchic relations in the course of defining their motivation

N. V. Shvets

Abstract. In the article, the author analyzed English, French and Ukrainian ichthyonyms hierarchic relations. An attempt to classify fish names into hyper-hyponymic and equonymic types was made. Fish names motivational basis was defined on mentioned levels, etymologically vague names were interpreted, common and specific features in English, French and Ukrainian ichthyonyms motivation were revealed.

Keywords: *ichthyonym, hyperonym, hyponym, equonym, comparative method.*

Репрезентация иерархических отношений ихтионимов при определении их мотивационной основы

Н. В. Швец

Аннотация. В статье проанализированы иерархические отношения английских, французских и украинских ихтионимов. Сделана попытка распределить названия рыб по гиперо-гипонимическому и эквонимическому уровням. Определена мотивационная основа наименований рыб на каждом уровне, интерпретированы этимологически непрозрачные названия, выявлены общие и отличительные черты мотивации ихтионимов в английском, французском и украинском языках.

Ключевые слова: *ихтионим, гипероним, гипоним, эквоним, сравнительно-исторический метод.*